

**DIE IDEOLOGIE DER FORMEN. RHETORIK UND IDEOLOGIE
IN DER FRÜHEN NEUZEIT UNTER BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG
DES DEUTSCHEN SPRACHRAUMS UND SEINER AUSSTRAHLUNG
NACH UNGARN**

Hrsgg. József Jankovics, S. Katalin Németh, Budapest, Balassi Kiadó, 2006
(„Studia Humanitatis”, 14), 189 l.

A régi magyarországi irodalom- és művelődéstörténet kutatói előtt jól ismert az a tudományos együttműködés, amely 1983 óta áll fenn az MTA Irodalomtudományi Intézete és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek között. A két intézmény sokoldalú kapcsolatrendszeréről már eddig is több áttekintés készült, a legátfogóbb értékelést SZÖRÉNYI László írta róla (*Über die wissenschaftlichen Beziehungen zwischen Wolfenbüttel und Ungarn = Festschrift von András Vízkelety zum 70. Geburtstag*, Bp.–Piliscsaba, 2001, 581–586). A közös program szerint kétévente sorra következő konferenciáknak váltakozva adott otthont egyfelől Wolfenbüttel, másfelől pedig valamelyik magyarországi kutatóközpont, s az egyes tanácskozások tanulmánykötetei is ennek megfelelően jelentek meg német illetve magyar kiadóknál (felsorolásuk jelen kötet előszavában megtalálható). Az elmúlt évtizedek közös munkája egyrészt a Kárpát-medence és a német nyelvterület kora újkori irodalmának és kultúrájának kapcsolatait vagy analógiáit igyekezett feltárni, másrészt a korszak európai irodalom- és eszmetörténetének valamely időszereű kérdését elemezte interdiszciplináris megközelítésben. Az együttműködés két évtizedes fennállásának évében, 2003-ban a Debreceni Akadémiai Bizottság székhá-

za adott otthont az akkor soron következő ülésnek, s az egyetem Germanisztikai Intézetének társrendezésével, *Ideologie der Formen* címmel, két szekcióban került sor a szakmai tanácskozásra. A kora újkori szekcióban elhangzott előadások megjelentetését a „Studia Humanitatis” sorozat vállalta, így most a közép-európai retorika- és költészettörténet köréből új eredményeket bemutató kötetet vehetnek kézbe a korszak kutatói.

A tizenkét tanulmányt a szerkesztők a szerzői nevek betűrendje szerint sorolták be, noha e formális szempont helyett a tematikus (vagy kronológiai) elrendezés talán informatívabb lehetett volna. Úgy látjuk ugyanis, hogy négy nagyobb témakör eléggé észrevehetően körvonalazódik az első látásra valóban heterogénnek tűnő tematikából, mostani rövid áttekintésünk ezért ezeket a kutatási gócpontokat kísérli meg érzékeltetni.

Az első témakör a múltértelmezés, történelemszemlélet, recepció kérdéseit érinti. Annalisa Belloni a milánói humanista történetírás három reprezentánsának műveit vizsgálva azt mutatja be, miként állt a históriaírás a politika szolgálatába. A bemutatott történetírók közül Giorgio Merula (1430–1494) a Visconti-család ősiségét kívánta igazolni, munkájának folytatója,

Tristano Calco (1455–1515) viszont már kétkedéssel kezelte a familia mitikus eredetére vonatkozó megállapításokat, ő valódi humanista volt, aki az antik feliratok gyűjtését is elkezdte. Ezt a munkát folytatta Andrea Alciato (1492–1550), aki epigráfiai gyűjtését V. Károly császár birodalomszervező ambíciójának („Renovatio imperii”) szolgálatába állította. A bemutatott példából kitűnik, hogy a humanista történetírás a mecénások eszmei-politikai törekvéseinek igyekezett megfelelni, retorikájával végül is ideológiai célokat szolgált.

A reformáció történelemértelmezésének egyes toposzairól, azoknak új kontextusba rendezéséről Győri L. János értekezik. Tanulmánya az izraeli és a magyar történelem párhuzamos motívumainak 16–17. századi prédikatori megfogalmazásait tekintti át, utalva arra, hogy Izrael és Magyarország múltjában a magyar prédikátorok paradigmatisz analógiákat láttak. A szerző a középkori előzményeket is számba veszi, s ezt követően mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a wittenbergi biblikus történelemszemlélet áthatotta a magyar reformáció műfajait s a két népsorspárhuzamainak irodalmi megfogalmazásait. Carion világkrónikája és Melancthon történelemteológiája adott alapot ahhoz, hogy a kettős Antikrisztus tana és az apokaliptikus világértelmezés az iszlám terjeszkedés ellen küzdő Magyarország protestáns irodalmában oly markánsan megjelenjen. Az ótestamentumi szemlélettel és nyelvi formákkal erősen átítatott bibliai tárgyú históriás énekek magyar nyelven propagálták ezt a hagyományt, de Batizi András, Dézsi András és más versszerzők mellett Benczédi Székely István világkrónikája is terjesztette, a tetőpontot azonban alighanem Károlyi Gáspár műve

(*Két könyv*, Debrecen, 1563) jelentette. Meggyőző a szerzőnek az a megállapítása, amely szerint mind az ótestamentumi zsidóság, mind a Mohács utáni – túlnyomórészt protestáns – magyarság a diaszpóralét fenyegetettségében fordult az égi hatalomhoz oly változatos nyelvi formákban, oly sok szenvedéllyel és érzelmi töltéssel.

Lazább kötődéssel, de mégis ebbe a témakörbe sorolható Szörényi László tanulmánya, amely a magyarországi Petrarca-recepció 16–17. századi történetét kíséri végig. Szörényi mikrofilológiai részletességgel térképezi fel az itáliai költő ismeretének nyomait, részben a már korábban sem szegényes szakirodalomra támaszkodva, részben viszont új adatokkal gazdagítva az összképet. Áttekintése jól illusztrálja, hogy sok esetben ott tűnik fel egy-egy Petrarca-idézet vagy egy könyvlista tétele, ahol a legkevésbé volna várható, erre példa többek között Miskolczi Csulyak István, Nyéki Vörös Mátyás vagy Szenci Molnár Albert egy-egy szövege. Főként a keresztény neosztoicizmus gondolkörében jelent meg gyakran az olasz szerző morálfilozófiai értekezéseinek (*Contemptus mundi*, *De remediis utriusque fortunae*, *Secretum*) visszhangja, amely alakító hatással volt a magyar irodalomra, de a *Canzoniere* hatása sem hiányzott Balassi és Zrínyi líráját tekintve.

A második nagyobb tematikai egységet a bibliai exegézis és a zsolttárok kora újkori adaptációjának, értelmezésének, műfaj-történeti alakulásának vizsgálata jelenti. Wilhelm Kühlmann Luther 1528-ban keltezett zoltárfordításának előszavát mint a korszak poetológiai forrását elemzi s azt Eobanus Hessus latin zoltárszövegével szembesíti. A német nyelvterületen rendkívül népszerű és műfajilag tagolt zoltár-

költészet igen kiterjedt szakirodalmát mozgósítja a tanulmány, amely a Luther-Vorrede jelentőségét abban látja, hogy a kora újkori egyházi líra teóriáját és hermeneutikáját megalapozta. Ehhez több tekintetben kapcsolódik Imre Mihály írása, amely Szenci Molnár Albert *Psalterium*ának poétikai programját elemzi a 16. század kontextusában. Meggyőzően fejti ki, hogy a magyar zsolnárköltő azért állt különösen nehéz feladat előtt, mert többfunkciós átdolgozást kellett készítenie, a német zsolnárköltészet differenciáltságát viszont egyetlen magyar szerző nem adhatta vissza. Lobwasser és Spethe német szövegei inspirálhatták azt a kompromisszumkeresést, amely a liturgikus és a költői-retorikus szempont együttes érvényesítését célozta meg a *Psalterium Ungaricum* szövegeinek megformálása során.

Ugyanezen témacsoporthoz tartozik Oláh Szabolcs írása, amely két magyar teológus, Bornemisza Péter és Telegdi Miklós Biblia-értelmezésében vázolja fel a gondolatvezetés és írásművészet fontosabb kategóriáit és analógiáit. Ennek során a koppenhágai professzor Petrus Palladius és a dán Melanchthon-tanítvány Niels Hemmingsen exegetikai tankönyveit veti össze a magyar szerzők írói gyakorlatával, s a kapcsolódási pontok kimutatásával jelzi, hogy a Nagyszombatban zajló felekezeti vitában az érvelés módszertani alapozása, a gondolatok szisztematikus elrendezése és a nyelvi világosság követelménye egyaránt erősen jelen volt, s ezek a formák és szabályok alakították az exegézis menetét, végső soron a konfesszionális ideológia kifejtését.

Mínthogy több tanulmány a retorikatörténet oldaláról közelíti meg a vizsgált szövegeket, ezekből látjuk kirajzolódni a

kötet harmadik nagyobb témakörét. Közülük Kecskeméti Gábor angol nyelvű értekezése Andreas Gerardus Hyperius flamand humanista reformátor homiletikai elméletét elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy a „hesseni Melanchthon”-nak nevezett, sokoldalúan képzett pasztorálteológus a 16. századi retorikai fordulat kiemelkedő személyisége volt. Meggyőzően érvel amellett Kecskeméti, hogy az antik retorikai tradíciót – a klasszikust és a patrisztikust egyaránt – jól ismerő Hyperius a genusok ususokká fejlesztésében meghatározó szerepet játszott, így magyarországi hatása (pl. Medgyesi Pál homiletikájának táblázataiban) is igen jelentősnek mondható.

A Tüskés Gábor–Knapp Éva szerzőpáros a neves kölni jezsuita elméletíró Jacob Masen (1606–1681) munkáinak magyarországi hatását térképezte fel. Masenius latin nyelvű poétikai és retorikai művei (*Ars nova argutiarum*, 1649; *Palaestra eloquentiae ligatae*, 1654; *Palaestra oratoria*, 1659) a Kárpát-medence jezsuita kollégiumainak könyvtáraiban a 17. és 18. század folyamán nagy számban voltak megtalálhatók, s a tanulmány adatok sokaságával bizonyítja, hogy a német szerzőre sűrűn hivatkoztak mind a magyarországi irodalomelméleti kézikönyvek (főleg a Soarius-átdolgozások), mind a fennmaradt kéziratok jegyzetek. Ezen túl azt mutatja be a tanulmány, hogy Masenius hatása egyes irodalmi műfajokban, sőt a drámaelméletben és a képzőművészetben ugyancsak kimutatható. Az utóbbira beszédes példa a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusa, amelynek ikonográfiai programja Masen emblémaelméletének ismeretében készült.

Ötvös Péter tanulmányának már címe (*Kirche und Worttempel*) is azt sugallja,

hogy a vallásos eszmevilág a barokk idején markánsan teremtette meg a maga szóművészeti formakincsét. Két német költő, Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg kapcsolatát, intellektuális kapcsolatrendszerét és poézisük magyar vonatkozásait veszi górcső alá, s meggyőzően szemlélteti, hogy a költőnő ismert történeti-propagandisztikus hősköltevénye (*Die Siegessäule der Busse und Glaubens...*) egyrészt az antiturcica irodalom része, másrészt viszont elmélyült vallásossága révén nyelvteremtő ereje van, sokrétű hasonlat- és példázatanyaga a német barokk misztika reprezentánsává teszi.

Ugyancsak az eszmék formateremtő hatásáról van szó Elisabeth Klecker tanulmányában, amely a Habsburgokat dicsőítő műfajok beszédmódjait elemzi, s a latin nyelvű laudációs szövegek alakzatait a politikai költészet kifejező eszközeiként mutatja be. Ezen a téren főként a neolatin eposzköltészet a vezető szerep: a szerző Ricardo Bartolini *Austriasától* (1516) egészen Johannes Damascenus a *Matre Dei* lengyel piarista *Viennis* című versgyűjteményéig (1717) tekinti át a dinasztiaát méltató, antik hagyományokra építő, de aktuális uralkodói törekvéseket szolgáló szóművészeti alkotásokat.

Végül a negyedik témakörbe sorolhatóaknak érezzük azokat a tanulmányokat, amelyek a legnevesebb európai szerzők stílus- és formabontó törekvéseiről szólnak. Heidi Marek a francia reneszánsz líra, Ronsard és Pontus de Tyard költészetének példáján, Wolfgang G. Müller pedig Shakespeare drámáinak révén mutatja be a stílusváltások és formabontó poétikai-retorikai eljárások megjelenését az európai irodalomban és eszmetörténetben.

Végeredményben elmondható, hogy a kötet értékes hozzájárulás egyfelől a magyarországi irodalom- és művelődéstörténet árnyaltabb megismeréséhez, másfelől a közép-európai eszmetörténeti és retorikai analógiák feltárásához. Minthogy a Kárpát-medence értelmisége a kora újkorban legszorosabban a német és az olasz kultúrához kötődött, érthető módon többnyire az ilyen irányú kapcsolatok vizsgálata kapott helyet a tanulmányokban, de a francia és angol téma is hasznos hozzájárulás a korszak irodalompolitikai törekvéseinek bemutatásához. Az új adatokat és összefüggéseket feltáró kötetben az eligazodást névmutató segíti, megkönnyítve a további kutatást, a szóművészeti formák és a társadalomformáló eszmék kapcsolatrendszerének megvilágítását.

Bitskey István

KOROMPAY H. JÁNOS: A „JELLEMZETES” IRODALOM JEGYÉBEN. AZ 1840-ES ÉVEK IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁSA

Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 547 l.

Korompay H. János korszak-monográfiája címével (*A „jellemzetes” irodalom jegyében*) egyszerre jellemzi választott tárgyát és e tárgy megközelítésmódját. Az

idézőjeles kifejezés első olvasásra historizálónak tűnhet, valójában méltánylandó történeteszi következetességet takar: elkerüli annak veszélyét, hogy mai vagy az elmúlt

másfél évszázad során (el)használt fogalmakkal próbálja körülírni egy már születésekor is nehezen definiálható kifejezés jelentését. A német „characteristisch”-ből és, mint a könyvből megtudható, többek közt Jean Paul és Daniel Joseph Böhm esztétikájából Henszlmann Imre által átültetett kifejezés ténylegesen a korszak ízlésfordulatának egyik kulcsfogalma lett. Akkori – és Korompay által pontosan rekonstruált – jelentéstartományával ez fedte le a legtöbbet az 1840-es évek azon új esztétikai programjából, mely Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre és Erdélyi János munkásságában már Petőfi Sándor költői föllépése előtt kibontakozott. Ennyit tehát a címről. Maga a könyv a Szauder József és Tarnai Andor kezdeményezte *Irodalomtudomány és Kritika* című nagyigényű sorozat méltó darabja. A körültekintő kiadói munkának köszönhetően elenyésző számú nyomdahiba akasztja meg az olvasást, az egyetlen értelemzavaró Ágost–Ákos elírást (404) egy esetleges második kiadásban esedékes korrekció érdekében hasznos megemlíteni.

A választott tárgy történeti megközelítéséhez nem kínálkozik magától értetődő útvonat. A népiesség esztétikájának tárgyalásához a történetin túl minden korban más-más érdek is tapadt, melyeket egytől egyig le kellett hántani a korszak ránk hagyományozódott képéről. Ehhez járult még számos tanulmány módszertani hibája, a tárgyával való szemléletbeli azonosulása, melyet Korompay természetesen elkerül: „Petőfi önszemléletét sem fogadjuk el kiindulási alapul, hiszen annak csapdájába esve mi is ellenségekre és barátokra osztanánk környezetét; verseinek korabeli értelmezése ennél jóval összetettebb képet mutat” (510). E módszertani megállapítás-

ból következik, hogy a Petőfi fogadtatását elemző fejezet a történeti rekonstrukció magaslati pontját képezi. Az évtized versengő kritikai-irodalomszemléleti koncepcióit gyakori módosulások jellemezték (főként a népköltészet és irodalom kapcsolatát illetően). Petőfi költői föllépése, mely valamennyi jeles kritikusi egyéniséget és jelentősebb kritikai műhelyt állásfoglalásra készítetett, a történész számára is alkalmas teremt szembesítésükre: a kontúrok megvonására, de az összkép árnyalására is. Az árnyalást szolgálja a fejezet hármastagolása, „a különböző nézőpontból végzett vizsgálatok eredményeinek egymásra vetítése” (403). A költői tárgyválasztás kérdésében figyelemre méltó Toldy Ferenc álláspontja, aki *A helység kalapácsában* épp a tárgy és a forma meg nem felelésében méltányolja az irónia „nem szerencse nélkül” való szerepét, a borissza verseket ugyanakkor a borfogyasztás egyfajta etikettje nevében utasítja el, itt már nem alkalmazván irodalmibb szempontokat. A tárgyak költői ábrázolásmódjának kérdésében a „póriás”–„népies” elutasító illetve igenlő minősítései mentén kettéválik ugyan az eszményítés és az egyénítés híveinek ítélete, a költői nyelv egyszerűségét és az előadásmód humorát azonban mindkét oldalon elismeréssel fogadják. Végül a harmadik szempont, a költői „személyesség” megítélése rajzolja át legmarkánsabban az irodalomszemléletek közötti törésvonalakat – elsősorban a „byronizmus” jelenségéhez való etikai viszonyulás szerint. Erdélyi, aki pedig az új ízlés elméleti meg-alapozásában a legjelentősebb munkát végezte el, a világfájdalom verseinek lírai alanya és az életrajzi én közé egyenlőségjelet téve kéri számon a sikeres költőn hangulatának okait. Eközben Vahot Imre a

Pesti Divatlapban és Petrichevich Horváth Lázár a rivális Honderűben egyaránt üdvözlük a világfájdalom költői megnyilvánulásait. A három alfejezet részelemzéseiben Korompay további példák sorával teszi differenciáltabbá Petőfi irodalomtörténeti fogadtatásának eddigi tendenciózusabb narratíváit.

Az irodalomról való gondolkodás meghatározó szereplői közül is Petőfi az egyetlen, aki a forradalomba torkolló évtizedben kezdte és végezte tündöklő pályafutását. Toldy, a romantikus triász tagja, már az előző korszakban is főszerepet vitt, Erdélyi pedig az ötvenes években írta meg nagyigényű, önnön korábbi szerepével is számot vető visszatekintéseit, gondolta újra – többek közt Lisznai Kálmán és Szelestey László felszínes népiességével szemben – a népköltészet és az irodalom kapcsolatát. „Betartották” azonban a korszakhatárokat a divatlapok, melyeket így, mint sajtótörténeti jelenséget, teljes egészében a korszak művelődés- és mentalitástörténeti keretei között kell és lehet értelmezni. A tárgyalt évtizedben nemcsak az ízlés, de az irodalom helyzete is alapvetően megváltozik, midőn „nemcsak míveltebb magyaraink, de lelkesebb honleányainknak, sőt finomabb úrhölgyeink s a pamlagkörök méltánylását is megnyerendi” (Regélő Pesti Divatlap, 1842, I, 2) az új irodalom. Tárgyának ezen sajátosságaihoz alkalmazkodik a monográfia műfaji szerkezete, a fejezetek módszertani sokszínűsége.

A könyv első felében Toldytól Pulszkyn és Henszlmannon át Erdélyi Jánosig egyre terjedelmesebb, egyre részletesebb kritikátörténeti portrék követik egymást. A forráskutatás eredményei mellett, melyek a magyar előzményeken túl főként a német esztétika illetve a klasszikus auktorok

irányába mutatnak, a fejezetek az irodalom-felfogást meghatározó eszmék korszakon belüli alakulás- és hatástörténetét is feltárják. Pulszky elméleti megfogalmazásai (*Népmondák [Emlény, 1840]*) így köszönnek vissza Petőfi költői motívumaiban (*A természet vadvirága*), Henszlmann németből átültetett „jellemzetes”-e így válik egy esztétikai tankönyv (PURGSTALLER József, *A szépműtan vázlatja, 1844*), majd a korszak elméleti szintézisének (*Egyéni és eszményi, 1847*) kulcsfogalmává. A leg részletesebb portrénak, mely Erdélyi János negyvenes évekbeli munkásságát örökíti meg, a vonások átrendeződéseivel is számolnia kell, hiszen a népköltészet szerepéről vallott nézeteivel összefüggésben kritikus értékrendje is átalakuláson ment át az évtized végéig. Európai körútjának összehasonlításai, a *Népdalok és mondák* válogatásának és szerkesztésének tanulságai, Petőfi, majd a „petőfieskedők” föllépése az irodalomban jócskán szolgáltattak alkalmat egy európai horizontú irodalmár kritikus önreflexiójára. Szellemesen von párhuzamot az elemzés a *Népdalok és mondák* szerkesztői munkájának két fázisa és Erdélyi egyik népköltészet-metaforájának kétféle használata között: eszerint az ízléstelenség egyrészt úgy tartozik a népköltészethez, „mint aranyhoz a salak”, tehát a válogatás elvét jelöli meg, másrészt miként a színaranyat hevítés útján nyerik ki az aranyrögből, úgy „purgatorium útján” lehet irodalmi formába önteni „a nép hagyományait”, vagyis a szövegek műköltői eszmény szerinti átalakítása is jogosult (lásd 203). A válogatás és megnemesítés eszméje és a népköltészet mint „a természet alaphangjainak változata” egyazon előadásban (*Népköltészetről, 1842*): a neoklasszicista, romantikus és népies iro-

dalomeszmény elemeinek együttes jelenléte az egyik legnehezebb értelmezési feladatot rója a korszak kutatóira. Ugyanezen ellentmondás feloldását kísérli meg Milbacher Róbert cikke, amikor kétféle (rousseau-i és schilleri) természetfelfogás különbségéből vezeti le a „természeti költészet” és „népköltészet” fogalmak különbségét Erdélyi említett munkájában (MILBACHER Róbert, *A népnemzeti program elméleti alapvetése = A magyar irodalom története*, II, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–233). Ebből egyenesen az évtized szűkített nép- és népköltészet-felfogására következett, amely fogalmából eleve kizárta a népköltészet „pórias” regisztereit. Kevésbé látványos, de meggyőzőbb Korompay – a kérdés összetett voltát szem előtt tartó – indoklása, aki egyrészt leíró módon rögzíti a klasszicista válogatás és a természetesség-eszmény ellentmondását, másrészt hangsúlyozza, hogy a népköltészet a kor szemléletében nemcsak mint a műköltészet megújításának alapját jelentő esztétikai értékek hordozója játszott fontos szerepet, hanem mint a történet- és a kezdeti néprajztudomány forrása is. Ezt támasztja alá Erdélyinél az aranybányász-hasonlat – Korompay és Milbacher cikkében egyaránt idézett – harmadik variációja (1847-ből, a *Népdalok és mondák* második kötetéből): „sorsunk egy a bányászéval, ki drága aranyat keresve, míg a dús eret föltaálja, tömérdek ásványt hoz elő, melyek a közéletre tán még hasznosabbak, mint az arany, de azért nem oly becsesek” (KOROMPAY, *i. m.*, 217).

A portréfejezeteket „A korszak elméleti szintézise”, az *Egyéni és eszményi* tárgyalása követi és választja el a könyv második felétől. Korompay elsődleges feladatának

tekinti a szerzőség sokat vitatott filológiai kérdésében állást foglalni. Kimerítő szövegkritikai elemzésen keresztül jut el a – remélhetőleg hosszútávon – kibékítő álláspontra, mely szerint „a hét fejezet nem osztható mereven két részre, hanem inkább a közös munkában való részvétel arányai szerint tagolható; ilyen szempontból inkább Henszlmann dominál az I. és az V., s Erdélyi a többi fejezetben” (274). Erdélyi a magyar esztétikai gondolkodás elmaradott állapotáról panaszkodik, mondván, „alig birunk négy, öt, elv szerint gondolkozó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésükhöz szükség másutt keresni a kulcsot, elolvasni egy-két idegen aetheticai könyvet, hogy be tudjuk cövekelní valamely rendszerbe elszórt nézeteiket” (idézi KOROMPAY, *i. m.*, 277). Legyen bár a két szerző bármily iskolázott „széptanár”, Korompay ugyanezt a módszert követi a fejezet hátralevő részében: elemzések sorával mutatja ki, hogy elsősorban a német esztétika Hirtől Hegelig tartó vonulata szolgált a tanulmány forrásául. Ilyen értelemben tehát szerzőik nem követték az eredetiség benne felállított eszményét, szerepük elsősorban a közvetítésben jelölhető meg. A magyar irodalomtörténeti folyamat felől nézve azonban – és ez a könyv egyik hangsúlyos állítása! – Pulszky, Henszlmann és Erdélyi negyvenes évek elejétől kibontakozó elméleti munkásságának előkészítő szerepe volt abban az ízlésfordulatban, amelyet Petőfi első kötetéhez és Arany *Toldijához* szokás kötni a korszak jellemzésében. A Szemlét olvasó Arany egyetértőleg hivatkozik az *Egyéni és eszményire*: irodalom és kritika élvonala együttállásának ritka időszaka ez (286).

A könyv második felét műfaji és módszertani sokoldalúság jellemzi, miközben a

filológia mellett érezhetően nő az értelmezés szerepe. A divatlapok művelődéstörténeti és ízlésformáló jelentősége teszi indokolttá, hogy a kötet legterjedelmesebb fejezete foglalkozzék a lapjaikon körvonalazódó kritikai elvekkel és gyakorlattal. A portréfejezetek mértékadó alakjai után itt nyílik lehetőség a kritika kisebb-nagyobb csoportokat képző „napi munkásainak” tablóját felvázolni. Ez sajnos olykor annak bemutatását is elkerülhetetlenné teszi, hogyan torzul az elmélet, egy-egy kiragadott elemének mechanikus alkalmazásával „eszmetörténeti kuriózzummá” vagy nemzetkarakterológiai maximává – ahogy ez megtörtént a „jellemből következik a cselekmény” és a „jellemzetes” Jean Paultól, Böhmtől és Henszlmantól származó eszményével Vahot Imre kezén (323–324). Bár a kritikai erőviszonyok alakulása elsősorban Petőfi fogadtatásán (volt) lemérhető, az irodalom önszemléletét több oldalról is megvilágítják a divatlapok más tárgyú bírálatai (pl. *A falu jegyzőjéről* szóló) és kritikai vitái (pl. a Czákó *Leonája* körül folyó), melyeket szintén ez a fejezet foglal össze. Ha a kritika az irodalom önszemlélete, akkor Arany János és Petőfi levelezése hatványozottan az. A jól ismert szövegkorpuszt elemző fejezetről pedig elmondható, hogy a korabeli irodalomtudományi alapfogalmak (nép, népköltészet, népiesség, népszerűség) használatának remek történeti rekonstrukciójával visszamenőleg is bevilágítja a korszak terminológiai homályosságait. A közkeletű „népköltő” titulusról például megtudjuk, hogy a benne rejlő kétértelműség (néphez szóló ill. paraszti származású költőt is jelent) német eredetijének (Volksdichter) használatában is megvolt. Ebből a szerző szerint két tanulság adódik, először: „a

két- vagy többértelműség nem hazai keletű, hanem importált jelenség”, másodsor: „a jelentéstani bizonytalanságok egyértelmű kifejeződése a szemléleti problémáknak, nép- és műköltészet viszonylagos egymásba mosódásának” (443–444). A következetlen fogalomhasználatot jól jellemzi, hogy „Petőfi, akit a leggyakrabban neveztek *népköltőnek* – s aki ennek funkcióit Hugo és Béranger nyomán vállalta is –, egyszer sem élt e szóval, éppúgy, mint a népkölteménnyel sem” (447, kiemelés az eredetiben). A fejezetben tárgyalt alapfogalmak letisztulási folyamata átnyúlik a korszak határain (elsősorban Arany és Erdélyi ötvenes évekbeli írásaiban megy végbe), ezért különösen indokolt, hogy a könyv itt és Erdélyiről szólván is külön alfejezetet szentel e fejlődésirányok bemutatásának.

Az Erdélyi János szerkesztette Magyar Szépirodalmi Szemle, mely az európai horizontú tájékozódás és az esztétikai immanencia igényét egyesítette szemléletében, egyetlen évfolyamával is a kritikatörténeti korszak legjelentősebb vállalkozása volt. A monográfia utolsó fejezete (*A Magyar Szépirodalmi Szemle és a „külirodalom”*) ezért nemcsak hiánypótló tanulmány a folyóirat „külirodalmi” tárgyú írásairól, de az évtized eredményeinek – európai kontextusba helyezett – szintézisére is alkalmat ad a szerzőnek. A recenzió terjedelmi korlátait figyelembe véve, legalább utalásszerűen kiemelendő a Pulszky és Eötvös művészet- és regényfelfogásának különbségéről és ebben az angol regény ill. Hugo regényei táplálta eltérő műfajeszemély meggyőzően bemutatott szerepéről kifejtett gondolatsor, illetve olyan jelentős részeredmények, mint például a Hegel-párhuzam kimutatása az Er-

délyinél műszervező elvvé lényegülő „az ellentétek kiengesztelődésében”, vagy a divatlapok szerepének érzékeltetése az irodalmi hagyomány átértékelésében.

Goethe, aki fiatalon magáévá tette Herder eredetiség-eszméjét, 1808-ban így fogalmazza meg átvétel és (nemzeti) eredetiség viszonyát egy nemzeti költészeti antológia válogatási elveit részletezve: „Ha meggondoljuk, egyáltalán mily kevés nemzet formálhat jogot az abszolút eredetiségre – újabbak egyáltalán nem! –, a németnek nem kell szégyenkeznie, hogy helyzetéből fakadóan műveltségét külfelől nyerte, elsődleg ami a poézist illeti, idegentől a tartalmat és a formát. Mert az idegen javak vérünné váltak. Azzal, ami tisztán miénk, párosítva: eképp lett a fordítás vagy a bensőséges átélés révén mennyi ily elem a tulajdonunk.” (*Lírai népkönyv*, ford. TANDORI Dezső = Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern*, s. a. r. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1981, 377.) A magyar romantika ugyanezen dilemmára adott ellentétes értelmű válasza (Kölcseytől Erdélyiig) hosszú időre meghatározta művelődésünk irányait. Ez a – szintén Herder nyomán – drámai tétet hordozó dilemma kimondatlanul is ott rejlik az 1840-es évtized irodalomszemléletének minden ihletett és meghatározó gondolata mögött. Ez visszhangzik Henszlmann bizakodó kultúraelméletében: „ha az álmíveltséget kerüljük, talán épen ez úton tovább mehetünk, mint más népek, melyeknél az álmívelési formák már inkább megörögzöttek”; ez áll Erdélyi programjának

hátterében: „Nekünk magyaroknak nincsenek nemzeti hagyományaink, legalább vajmi kevesek! De vannak mindenütt a nép közt többenél több mondák” (ERDÉLYI János, *Magyar Életképek* = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus, 2003, 31), tehát – fogalmaz másutt – „[c]élom a népköltészettel. Kezdjük alantabb, gondolom, hogy följebb mehessünk, visszamenően a költészet összerejére, hogy tétessék alap ennek is a nép és nemzeti kedélyben.” (ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk., bev. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 345.)

Minden kritika egyúttal önmeghatározás, az esztétikai ítélet a kritikus teljes világgképét is próbára teszi – véli Aranykönyvében Dávidházi Péter. A kritikátörténeti feladatot, e világgképek történeti rekonstrukcióját kitartó igényességgel végzi el Korompay H. János korszak-monográfiaja, mely a kollektív önismeretnek hozsuzútávon is hiteles forrása lesz. Ezt igazolja a megjelenése óta eltelt évtized hatástörténete is. A „jellemzetes” irodalom jegyében az évezred elején már egyetemi vizsga anyaga volt, a kutatás számára is mértékadó voltát jellemzi, hogy tárgyában a szakma egyöntetűen kiindulási pontként ismeri el. (E helyütt elég csak Margócsy István és Kerényi Ferenc azóta született Petőfi-monográfiái vagy a 2007-es irodalomtörténeti tanulmánygyűjtemény hivatkozásaira utalnunk.)

Kardeván Lapis Gergely

**POSZTUMUSZ RENESZÁNSZ: TANULMÁNYOK MÁRAI SÁNDOR
NÉMET NYELVŰ UTÓÉLETÉHEZ**

Szerkesztette Bernáth Árpád, Bombitz Attila, bevezető tanulmány Fried István,
Szeged, Grimm, 2005, 224 l.

Márai Sándor életművének recepciótörténete talán valamennyi huszadik századi magyar íróé közül a legkülönösebb, leg-egyedibb, a legtöbb kérdést fölvető. Önmagában már a *magyarországi* befogadás-történet is kellőképpen atipikus, a kezdeti hatalmas sikert, a kényszerű feledést és büszkén vállalt elhallgatást, majd a rendszerváltást követő igazi „posztumusz reneszánszt” figyelembe véve; a recepció azonban már a kezdetektől (tehát már a húszas évektől) túlterjedt a magyar irodalmi tudat határain, és a szerző ezredvégi „újralfelfedezése” sem lett csak magyarországi jelenség. Miután az elképesztő olaszországi sikert követően Christina Viragh fordításában 1999-ben a Frankfurti Könyvvásárra németül is megjelent *A gyertyák csonkig égnek*, szinte egyik napról a másikra fedezte föl magának Németország Márait. A *Die Glut* (magyarul: 'Parázs') címmel németre fordított regény egyszerre a bestsellerlisták élére került, recenziók tucatjai méltatták különböző elánnal, sokszor a legemelkedettebb jelzőkkel sem spórolva „az évszázad irodalmi felfedezettjének” művészetét. *A gyertyák csonkig égnek* sikerét kitűnő kiadói érzékkel megelővő Piper Kiadó azután sorra jelentette meg a Márai-életmű további darabjait, és a siker a többi könyv esetében sem maradt el, még akkor sem, ha a *Die Glut* elemetáris hatását a többi darab nem tudta is fölülmúlni.

Ennek az igen sok kérdést fölvető németországi sikertörténetnek, „Márai-boom”-nak (41) a dokumentálására és

részint értelmezésére vállalkozott a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének doktori iskolája, és ennek a vállalkozásnak lett gyümölcse a Grimm Kiadónál megjelent, Bernáth Árpád és Bombitz Attila szerkesztette *Posztumusz reneszánsz: Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez* című tanulmánykötet.

Jól látható, hogy a kötet átgondolt stratégia, összehangolt kutatás eredménye. Már a tartalomjegyzék föllapozása után észrevehetjük, hogy a könyvet kitevő tizenhárom tanulmány mélységesen összefügg egymással, az egyes szövegek nemcsak önmagukban érvényesek. Mindegyik tanulmány hozzátesz egy-egy darabot ahhoz a mozaikképhez, mely az ezredforduló németországi Márai-befogadás felszínét kívánja rögzíteni.

A tanulmánykötet áttekinthetősége, logikus szerkezete a recenzens dolgát éppen úgy megkönnyíti, mint az olvasót. Mivel a könyvben mindennek helye és funkciója van, és a szerkezet szemlátomást már az egyes tanulmányok megírása előtt kialakult, aránylag pontos képet alkothatunk magunknak a kötet hasznáról, sőt használhatóságáról, ha ezt a szerkezetet áttekintjük. Annál is kevésbé tévedhetünk el a szövegek között, mert az egyes munkák rendkívül egységes (és tegyük rögtön hozzá: megbízhatóan magas) színvonalat képviselnek; a kötet gondos végigolvasása ugyanazt az élményt nyújtja, mint amit az olvasás előtt várhattunk tőle. Természetesen ehhez az élményhez szükségeltetik az is, hogy tudjuk: mi az, amit elvárhatunk a

tanulmányoktól, és mi az, amit ne várjunk tőlük. A továbbiakban a kötet szerkezetének ismertetése által és mellett elsősorban ezt a kérdést lesz célszerű tisztáznom.

Tizenhárom tanulmányról van tehát szó, melyek mindegyike Márai németországi befogadásáról szól. A tizenhárom munka közül az első három átfogó jellegű, a többi tíz pedig egy-egy Márai-kötet fogadtatását dolgozza föl, elsősorban, illetve majdnem kizárólagosan a kötetekről megjelent német nyelvű recenziók téziseinek összefoglalásával. A három legsikeresebb regényről, tehát *A gyertyák csonkig égnek*ről, az *Eszter hagyatékáról*, illetve a Németországban *Wandlungen einer Ehe* címmel egyetlen kötetben megjelenő *Az igazi*, illetve *Judit... és az utóhangról* két-két tanulmány szól; a másik négy munka pedig a *Zendülők*, *Csutora*, *Válás Budán* és *Vendégjáték Bolzanóban* regények, valamint Márai önéletrajzi írásainak németországi recepcióját dolgozza föl. A kötet legvégén Bombitz Attila és Lele Gabriella szerkesztésében egy rendkívül hasznos, 294 tételből álló válogatott bibliográfiát találhatunk, amely 1999-től 2004-ig az összes használható, Németországban megjelent cikket és recenziót tartalmazza, amelyik Márairól vagy Márai valamelyik művéről ad számot.

Az első három tanulmány törekszik tehát átfogóbb bemutatásra, illetve egyáltalán arra, hogy összegzőbb igényű, általánosabb érvényű kérdéseket fogalmazzon meg; olyanokat, melyek a további, részletesebb tanulmányoknak is értelmezői horizontot kölcsönöznek. E három tanulmány szerzője Fried István, Fazekas Tiborc és Pintér Lajos.

Fried István bevezető tanulmánya mindenekelőtt Márai magyarországi és külföl-

di recepciójának eredendő különbségeire hívja föl a figyelmet. Óva int attól, hogy olyasmiket várjunk el a német olvasóktól és kritikusoktól, amik a magyar olvasók számára természetesnek tűnnek. Példaként hozza Fried a *Szindbád hazamegy* hazai sikerét, mely – hozzátehetjük: értelemszerűen – német befogadói környezetben elmaradt. Akkor sem szabad elcsodálkoznia az értelmezőnek az elmaradó méltatáson, ha túllépünk azon a képzetben, hogy a mű referenciális olvasata minden problémát nélkülöz. „Annyi bizonyos – írja Fried –, hogy a *Szindbád hazamegy* jobban és másképpen érthető, ha tisztában vagyunk, kit neveztek Szindbádnak, és az író hogyan élte meg utolsó napját, mely íróársaira emlékezik, miféle (valós) helyszíneken fordul meg (az 1930-as esztendőök Budapestjén).” (13.) A magyarországi olvasói tapasztalatok „számonkérése” helyett Fried inkább annak nyomon követését véli üdvözlendőnek, ahogyan a német Márai-olvasás a szerzőt a modernség irodalmához és kultúrájához kapcsolja. A Monarchia kultúrájának ezredvégi recepciója (és bizonyos értelemben újrafelfedezése) az, ami az utóbbi évek „Márai-reneszánszát” érthetővé teszi, egyben a magyar kultúrpolitikai gondolkodásnak is irányt mutathat.

A másik két bevezető tanulmány ugyancsak átfogó kérdésekkel foglalkozik, ezt azonban nem elméleti síkon, hanem konkrét anyag konkrét elemzésével teszi. Fazekas Tiborc az 1999 előtti, Pintér Lajos pedig a '99-es Frankfurter Könyvvásár utáni időszak németországi Márai-recepcióját tekinti át. Mindenképpen érdemes ugyanis tudni (és ez a tudás nyilvánvalóan az utóbbi évek recepciók áttörésének mélyebb megértését is segíti), hogy Márainak számos művét már 1999 előtt lefordították

német nyelvre, noha az átütő siker, sőt egyáltalán bármiféle jelentékenynek mondható recepció ekkor még elmaradt. Nem véletlen, hogy a kötet egy másik tanulmányában Csösz Róbert a „Márai-renezsánsz” kifejezést a német viszonyokra vonatkoztatva megtévesztőnek tekinti. „A 90-es éveket megelőzően Márai a német nyelvű átlagolvasó számára ismeretlen, s szinte elérhetetlen volt. A Márai-művek újabb magyar nyelvű befogadása kapcsán találó »újjászületés« helyett a német recepciót tekintve talán a »születés« fedné leginkább a valóságot” (94). Fazekas Tiborc elemzése ennél azért valamivel differenciáltabb képet látat; elkülöníti ugyanis a kezdeti „pszeudorecepció” időszakát a különösen az ötvenes években jelentősebb reflexiókat előhívó, kiadási szempontból is termékenyebb időszaktól. A pszeudorecepció Cornelius Hasselblatt fogalma annak megjelölésére, amikor az idegen nyelven kiadott könyvek az író anyanyelvének országában jelennek meg, és így értelemszerűen nem válhatnak ki az idegen nyelvet beszélő országokban valódi kritikai érdeklődést. A harmincas években keletkezett német nyelvű Márai-recenziókat magyar szerzők írták, és a magyar irodalom külföldi bemutatására szakosodott folyóirat (az Ungarische Jahrbücher) sem mindig sorolta a legjelentékenyebb magyar szerzők közé Márait. Az ötvenes években már megjelentek eredeti német lapokban is recenzciók; Fazekas megfigyelése szerint innentől fogva a legnépszerűbbek Márai önéletrajzi írásai voltak, különösen az ötvenes években már németül is kiadott *Napló*.

Pintér Lajos, a harmadik átfogóbb tanulmány szerzője, az 1999 utáni újrafelfedezés jellegzetességeit elemzi; elsősorban

azokra a tematikus vezérfonalakra rávilágítva, amelyek szinte valamennyi németországi recepción végighúzódnak. Bizonyos témák, így Márai életrajza, „polgári” mivolta, identitásának olyan meghatározó jegyei, mint magyarsága vagy a Monarchiából való származása világosan kijelölik azt az értelmezési keretet, amely az ezredfordulós német érdeklődés hangsúlyait meghatározza. Pintér külön fejezetet szán dolgozatában Zeltner Ernő 2001-ben megjelent Márai-életrajzának, amely lényeges segítséget nyújt az érdeklődő olvasóknak a tájékozódásban, egyben – tehetjük hozzá – egy érdekes paradoxonra is föl hívja a figyelmet: miközben Márai Németországban a *regényeivel* futott be, a recenzensek (és feltehetőleg az olvasók is) nagyon gyakran mint *jelenséget*, egzotikus kelet-európai szerzőt állítják értelmezéseik középpontjába. Mindez a fikciós művek sikerének titkairól is sok mindent elárulni látszik.

A legnagyobb siker – mint már említettem – *A gyertyák csonkig égnek* 1999-es kiadása volt. A miértekre és – legfőképp – a hogyanokra Mazán Vilmos és Kocsis Lilla munkái keresik a választ. Kétségtelen, hogy a recepció sajátos körülményeitől, a könyvvásár által gerjesztett médiareklámtól, a kiadó ügyes fogásaitól és egyéb, nem szorosán az irodalmi értékekkel összefüggő jelenségektől nem lehet eltekinteni a siker okait keresve. A recenziók szűkszavú, ám sokszor a legnagyobb szavakat sem szégyellő méltatásai pedig az igazi okokról nem mindig árulnak el sokat, sőt olykor kifejezetten megtévesztők lehetnek. Így Kocsis Lilla joggal teheti azt az elgondolkodtató észrevételt, hogy sokszor éppen azok a recenziók árulnak el többet *A gyertyák...* valódi értékeiről, ame-

lyek szándéka a regényről elismeréssel szóló szövegek cáfolása. Hiszen a méltató recenziók sokszor éppen olyan értékeket látnak bele a regénybe, melyek a *ponyvairodalom* sajátjai. A recepció helyzete és története természetesen nyitott; a tanulmányok egy pillanatnyi állapotot dokumentálnak, melyről elmondható, hogy sok recenzens a klasszikus modernség, illetve a Monarchia irodalmának legnagyobbjaihoz méri Márait, Thomas Mannhoz, Schnitzlerhez, Musilhoz, anélkül azonban (noha ez természetesen műfaji okokból nem róható föl nekik), hogy e hasonlítások pontos nyelvi elemzését véghezvinnék. Váratnak még tehát magukra azok az átfogó német nyelvű tanulmányok, értelmezések, amelyek Márai világirodalmi helyéről részletesen és meggyőzően, komoly érveket mozgósítva beszélnek.

A második, németül újonnan megjelentetett Márai-regénynek, az *Eszter hagyatékának* németországi recepciójáról Nagy Hajnalka és Csőszt Róbert munkáiban olvashatunk. Az *Eszter hagyaték*a német befogadása elsősorban abban tér el lényegesen a magyarországitól, hogy egyértelműen a másik regény, *A gyertyák csonkig égnek* köré szerveződik, olyannyira, hogy több ízben még a keletkezés idejét is a kiadás idejéhez igazítják a recenzensek, vagyis úgy beszélnek a korábbi regényről, mintha az a sikerkönyv gyengébben sikerült utánzata volna. Ez a tény – mint ahogy a tanulmányírók is kiemelik – már önmagában sem tanulságmentes. Azt jelzi ugyanis, hogy a Márai-életmű befogadástörténete *eleve* más alapokon szerveződik Németországban, mint itthon.

Hogy pedig ennek a másként szerveződésnek mik az alapjai, annak szemléletes példáját az a tény is nyújthatja, hogy a

Magyarországon külön kötetekben megjelenő *Az igazi*, illetve *Judit... és az utóhang* című regények Németországban egyetlen kötetben, *Wandlungen einer Ehe* ('Egy házasság változásai') címmel kaptak helyet. Vakarcst Szilárd és Szabó Judit elemzik ennek az enciklopédikussá duzzasztott regénynek a befogadását. Talán éppen az enciklopédikus, átfogó jelleg az oka, hogy a legtöbb világirodalmi utalás éppen ennek a regénynek a kapcsán tűnik föl a recenziókban. És ez még akkor is figyelemre méltó, ha a Schnitzlerrel, Hofmannsthallal vagy Thomas Mann-nal való összevetésekből Márai nem mindig jön ki „győztesen”. A magyarországi értelmezések túlnyomó többségével ellentétben a német recenziók ugyanis egyöntetűen a mű jelentőségére hívják föl a figyelmet, és nyilvánvalóan kitüntetettebb pozícióba helyezik saját Márai-kanonjukban, mint a magyar kritikusok.

A tanulmánykötet további négy dolgozata olyan Márai-kötetek recenzióit vizsgálja, amelyek fogadtatása egyelőre még nem olyan átütő erejű (bár korántsem feltétlenül negatívabb), mint a fent említett három köteté. Gyurácz Annamária, Gál Szilvia és Túri Ágnes a Márai-életmű németül megjelent darabjait a föntiekhez hasonló módszerrel, a recenziók módszeres vizsgálatával és kiértékelésével dolgozzák föl, míg Szabó Ágnes a *Vendégjárték Bolzanóban* című írást Schnitzler *Casanova hazatérése* című kisregényével hasonlítja össze. Különös figyelmet érdemelhet Túri Ágnes tanulmánya, aki Márai nem-fikciós műveinek recepcióját vizsgálja. Ahogyan arra a tanulmány szerzője is rávilágít, az *Egy polgár vallomásait*, melyet a magyar kritika mindenképpen az egyik, ha nem a legsikerültebb Márai-írás-

nak tart, pár évvel a *Glut* zajos sikere előtt már kiadta németül az Oberbaum Kiadó. A visszhang akkor még elmaradt. Csak miután a német olvasóközönség már megismerte Márait, a regényíró, kezdtek el érdeklődni a többi műve, így a naplói és az önéletrajzi ihletésű írásai iránt is. Túri Ágnes az 1999 utáni németországi recepciónak ezt a sajátosságát kiemelve jegyzi meg összefoglalólag: „Márai német nyelvű olvasásában a regények töltenek be központi szerepet” (196).

A Posztumusz reneszánsz: Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez című könyv rendkívüli dokumentumértékkel rendelkezik. A németországi recencziók szemügyre vételével ad számot egy recepciótörténeti szempontból kiemel-

kedően érdekes eseményről, Márai Sándor németországi újrafelfedezéséről. Célja nem átfogó igényű értelmezések megalkotása, hanem mindenekelőtt a dokumentálás, a recepció tényeinek és alapvető jellemzőinek rögzítése. Ebből is következik, hogy a kötetet legnagyobb haszonnal azok a Márai-kutatók forgathatják majd, akiknek a Szegedi Tudományegyetemen működő munkacsoport ezzel a könyvvel nem kevés aprólékos kutatómunkát takarított meg. Megnyitva ezzel a teret olyan értelmezői feladatoknak, melyek megoldói a kötetben gondosan összefoglalt recepcióesemények tanulságaitól aligha tekinthetnek majd el.

Bodrogi Csongor